

КОНТЕКСТНИЙ СМИСЛ МІФОЛОГІЧНИХ НАЗВ УПИРИ ТА БЕРЕГИНИ У “СЛОВІ СВЯТОГО ГРИГОРІЯ...” ІЗ ПАЇСІЙВСЬКОГО ЗБІРНИКА XIV СТОЛІТТЯ

М.І. Зубов (Одеса)

Невелике за обсягом давньоруське церковне повчання проти залишків язичництва в народі, знане під назвою “Слово святаго Григорья ізобрѣтено в толцѣхъ в томѣ, како первое погани сѣще азыци. кланалися ідоломѣ. і травѣ имъ клани. то і нынѣ творятъ”, відоме у кількох списках. Усі списки подають цікаву періодизацію слов'янського язичництва: “се слов. [словенѣ] і ти начаша травѣ класти роду и рожаница”. преже перуна вога їхъ. а переже того клани травѣ. оупирѣ і верегина.” Отже, за цією періодизацією, слов'яни початково поклонялись упирам та берегиням, потім почали поклонятися роду і рожаницям, а потім — Перуну. Періодизація давно привернула увагу дослідників. У свій час її критично проаналізував І.І.Срезневський. На його думку, давньоруський автор не міг мати поняття про таку глибоку хронологію із кількох причин. По-перше, йому, як християнину середніх віків, не могло спастись на думку розглядати язичництво в його еволюційному розвитку. З нього досить було переконання, що язичництво прийшло до слов'ян від поганих еллінів і що воно не відразу викоринилось після прийняття християнства. По-друге, він був віддалений від періоду язичництва принаймні трьомастами років, а тому про ту давнину міг лише дещо знати з того, що бачив і чув у свій час і що вчитав у християнських книгах. З цього він не міг прийти до уявлення про три періоди. Отже, робить висновок автор, ця періодизація не може стати фактом для науки, як не можуть стати таким фактом і твердження пам'ятки про те, що язичництво прийшло до слов'ян від еллінів або що період поклоніння Перуну у слов'ян наступив після періоду обожнення греками Артеміди¹. Дійсно, із пізніших дослідників лише один акад. В.О.Рибakov сприйняв цю хронологію на віру і зробив її одним із наріжних каменів своєї концепції слов'янського язичництва². Щоправда, інші сучасні дослідники також не заперечують цієї давньоруської періодизації, але і не роблять з неї концептуальних висновків.

І.І. Срезневський, який, здається, мав цілковиту рацію у критичному підході до питання, запропонував своє прочитання аналізованого місця, яке значно відрізняється від давньоруського тексту і яке так і залишилося бездоказовим (сам автор оцінював свій крок як поступок сміливий, але необхідний, оскільки, як він стверджує, буквально прочитання тут неможливе³). Так, він висунув думку, що повтор слів *преж-*

де і переже того є помилкою переписувача, ввів у текст нове слово *словити* ("славити, прославляти"), вираз *Перуна бога их* оцінив як граматично неправильний (оскільки начебто мало б бути *Перуна бога свого*), а тому слово *их* розшифрував як *иных*. У підсумку вийшов текст:

Тако и до Словѣнъ дойде се; [словити] начаша и требы класти роду и рожаницамъ. Переже бо того Перуна бога [и иных] [словили] и клали требу [(имъ и)] *упыремъ* и *берегнямъ*. По святѣмъ крещеньи Перуна отринуша, а по Христа Бога яшась. Но и нонѣ по украинамъ молятся ему проклятому болвану Перуну [(перену)], и хорсу, и Мокоши, и Виламъ⁴.

Іншими списками "Слова..." дослідник на той час не міг скористатися, він лише висловив сподівання, що такі списки знайдуться і покажуть, наскільки він мав рацію⁵. Але пізніші знахідки не підтверджують такого прочитання. У публікації за рукописом Софійського Новгородського собору це місце повторюється практично у тому ж вигляді (се же словенѣ начали трапезу ставити. роду и рожаницамъ. переже перуна бога ихъ. а преже того клали требы *упырем* и *берегнямъ*⁶). У публікації за рукописом Чудівського монастиря цей уривок читається так: *се же словени начаша требы класти родоу и рожаницамъ (преже) пероуна ба ихъ. а преже того клали оупиремъ. требы и берегнямъ...*⁷ (Видавець пам'ятки М.Гальковський побачив у цьому місці смислову невідповідність і додав від себе в дужках слово *преже*, орієнтуючись на інші списки⁸). Щодо виразу *Перуна бога их*, у якому І.І.Срезневський побачив граматичну помилку, то у списку "Слова..." за рукописом Новгородської Софії маємо тотожний вираз *бога их Осиріда*, який виразно вказує на присвійне значення форми займенника *их*: ця форма лише підкреслює відстороненість християнського книжника від язичницьких богів (займенником *свій* це виразити неможливо, оскільки він, як відомо, може стосуватися будь-якої граматичної особи).

Починаючи від І.І.Срезневського і Д.О.Шеппінга, дослідники вважають, що род і рожаниці, про яких йдеться у пам'ятці, є окремими божествами, особними від Осиріса, Артеміди, Перуна, Хорса, Мокоші та інших. Міркування першовідкривача списку "Слова..." у Паїсіївському збірнику С.П.Шевирьова про те, що род і рожаниці — це ті ж самі Осиріс, Артеміда, Артемід та ін., виявилось фактично забутим. Проте саме цей дослідник мав, на наш погляд, цілковиту рацію: у пам'ятці йдеться про богинь-матерів (термін *рожаниці*) та народжуваних ними богів-синів (термін *род*). Увесь комплекс доказів на користь такого прочитання пам'ятки ми наводимо в інших роботах, але деякі міркування з цього приводу будуть наведені принагідно нижче.

Повертаючись до аналізованого місця пам'ятки, зазначимо, що коли зіставити структурно схожі з цим уривком місця усіх списків, то виникає враження, що початково тут замість слова *переже* стояло взагалі інше слово — *пороженью*. Дійсно, у Паїсіївському рукопису чи-

тається: *халдѣи. начаша требы имъ творити великиа. роду и роженица*⁹. *пороженью* проклятого бога *шсира*. сего же *шсирида*. скажю¹⁰ книги *сороцинъскыа*. тако *нелѣпым* *проходомъ* *проїде*. но *смердѣщи*¹¹; у Чудівському рукопису пишеться так: *халдѣи. начаша творити требы великы. родоу и рожаницамъ. положънию* *проклѣтаго. и скверненаго* *бога шсирида*. того же *шсирида* скажють книги *сорочинъскыа*. яко *нелѣпым* *проходомъ* *проїде* *смердѣщим*¹²; у списку Софійського Новгородського собору написано: и ѿ тѣхъ *нзвыкоша* *древле* *халдѣи*. и *начаша трѣбы* *творити* *своима* *богома*. роду и рожаници. по того *роженню*. *проклѣтаго. и сквърньнаго* *бога ихъ*. *шсирида* того же *шсирида*. скажеть книга *лѣживаа* и *сквърньнаа*. *срачинъскаго* *жърца*. *моамеда. и бохмита* *проклѣтаго. тако* *нелѣпым* *проходомъ* *пронде*. *рожаѣса*. того *радн* и *богомъ* *его* *нарекоша*¹³.

Таким чином, у всіх трьох випадках фактично йдеться про поклоніння роду, рожаниці і акту народження. Особливо важливою тут є синонімія слів *пороженью* і *положънию*, яка виразно вказує саме на таке прочитання (пор. сучасне укр. *пологи*, російська назва свята *полог Богородицы*, рос. *быть в положении* "бути вагітною" тощо). Щодо уривку із Софійського рукопису *начаша трѣбы творити* *своима* *богома*. *роду и рожаници*. по того *роженню*. *проклѣтаго. и сквърньнаго* *бога ихъ*. *шсирида* того же *шсирида*. скажеть книга *лѣживаа* ... і далі за текстом, то місце *по того роженню* виникло, очевидно, при пізніших переписках під впливом попереднього виразу *и того створиша богом* та безпосередньо наступного місця *того же Осиріда скажеть книга...* (це останнє місце найвнє у всіх списках пам'ятки).

Зіставлення цього місця списків "Слова св. Григорія..." з тим місцем, де йдеться про слов'ян, вельми цікаве:

тако* и до словѣнъ доїде. се слов. ї ти *начаша* *требы* *класти* *роду і рожаница*¹⁴. *преже* *перуна* *бога ихъ*. а *переже* *того* *клали* *требу*. *упыремъ*¹⁵ і *берегнямъ*¹⁶ (Паїсіївський збірник);

даже и до словенъ донде. се же *словенѣ* *начали* *трапезу* *ставити*. *родоу* и *рожаницамъ* *переже* *пероуна* *бога ихъ*. а *преже* *того* *клали* *требы* *оупиремъ* и *берегнямъ* (Софійський Новгородський список);

се же *словени* *начаша* *требы* *класти* *родоу* и *рожаницамъ* *пероуна* *бога ихъ*. а *преже* *того* *клали* *оупиремъ. требы* и *берегнямъ* (Чудівський список).

Паралель, як видно, досить виразна: термінам *пороженьє* (*положе-нє*) стосовно Осиріса відповідають терміни *преже* (*переже*) стосовно Перуна. І це дозволяє аргументувати висловлене вище припущення: дійсно, початково на місці слова *переже* могло стояти слово *пороже-нє*. Заміна ж цього слова при пізніших переписках могла бути спровокованою наступним протиставленням *а преже (переже) того* і далі. Тоді текст мав би такий смисл:

Се и словене начаша треби класти роду і рожаницям, пороженю Перуна бога их. А переже того клали требу упирем і берегиням. По святом крещеніи Перуна отринуша, а по Христа бога яшася, но и ныне по украинам молятся ему проклятому богу Перуну, и Хорсу, и Мокоши, и вилу; и то творят отаи; сего не могут ся лишити проклятого ставленья втория трапезы нареченныя роду и рожаницам.

Уважне прочитання цього уривку як раз і підтверджує ту думку, що Перун у пам'ятці початково мислиться як род, а не є протиставленим цьому останньому персонажем. Структурно цей уривок становить, так би мовити "рамочну" конструкцію: починається вона нагадуванням рода і рожаниць і закінчується цим же, а всередині ніби тлумачення, що Перун і Хорс та Мокош і віли є виявом рода і рожаниць. Тому цілком закономірно, що саме Перун-род, якого зреклися, протиставлений Христу Богу (теж роду!). Інакше незрозуміло, чому тут у пам'ятці, виразно і гостро спрямованій проти рода, з'являється антитеза Христа до Перуна, але не до самого рода. Коли ж розуміти наведену періодизацію буквально і вважати, що Перун нагадується через те, що був останнім передхристиянським богом, то підозрілим постає нагадування після Перуна та інших богів стадіально передуючих рода і рожаниць у кінці уривку: адже род і рожаниці — це начебто пройдений етап, як і етап поклоніння упирам та берегиням, про яких у даному разі дійсно вже не говориться, що їм ще й нині поклоняються "по українах".

Отже, по-справжньому антитеза йде за лінією протиставлення родові і рожаницям упирів та берегинь. І це протиставлення має, на наш погляд, глибоку мотивацію. Ключ до цієї мотивації може дати інша пам'ятка давньоруської доби — "О постѣхъ невѣжамъ в понедѣлокъ 2 недѣли". За висновками М.Гальковського, пам'ятка укладена у XIII столітті і є компіляцією з прозорими виписками з інших тематично близьких документів того часу, що стосуються правил дотримання Великого посту. Важлива вона тим, що головне місце в ній посідає викриття язичницьких звичаїв поклонятися духам предків¹².

Слушно звернути увагу на те, що причина викриття пов'язана тут із християнськими великодніми святами: ці свята, як відомо, нашарувалися на значний передхристиянський культовий цикл, присвячений ушануванню предків. У цьому циклі мрецький, або навський, Великдень припадає на Страсний четвер. Пояснення "О постѣхъ..." і спрямоване проти тих, хто у цей день готує на ніч лазні для предків і ставить для них страви, а разом із цим порушує правила дотримання Великого посту. Показова й сама назва пам'ятки: ця назва прив'язує її до понеділка другого великодня тижня, тобто до Проводів, або Радуніці. У цілому пафос пам'ятки полягає в тому, що християнам належить з духовною радістю святкувати воскресіння Христа, а не вшановувати

мертвих: от суботы же Лазоревы не несутся просфоры ни кутья за упокой, но все в честь въскресенію Христову¹³.

Ця дуже сильна і концептуальної ваги антитеза не могла бути випадковою, оскільки відображає сутність протиставлення християнства язичництву слов'ян. Використана вона, здається, і в антирожаничному циклі пам'ятки. Так, компілятор "Слова св. Григорія..." за Чудівським списком звертається до фігур рода і рожаниць ще і в такому контексті:

сего же не могут ся лишити проклятого ставленья втория трапезы роду и рожаницамъ на великую прелесть вѣрнымъ крестьяномъ и на хулу святому крещению; и на гнѣвъ богу вѣроуютъ оупирем и младенци знаменаютъ мертвы и берегинямъ их же нарицають тридесет сестреницъ.

Отже, нагадування про упирів та берегинь розірване у цьому випадку вставкою про поклоніння померлим немовлятам (це саме вставка, бо вона ламає граматично правильну конструкцію, відому з інших місць). Цей розрив-уставка і прилучає берегинь і упирів до культу померлих.

У списку "Слова..." за рукописом Софійського Новгородського собору читаємо, що

тѣмъ же богомъ требу кладуть и творять и словенскыи языкъ: виламъ, и Мокоши-дивѣ, Перуну, Хърсу — роду и рожаници, упиремъ и берегинямъ, и переплуту, и вертячесь пють ему въ розѣхъ, и огневи сварожичю молятся, и навѣмъ мовѣ творять, и въ тѣстѣ мосты дѣлають, и колодязѣ, и ина многа.

Отже, і тут маємо редакцію пам'ятки, де упирі і берегині нагадуються у комплексі вірувань, пов'язаних із культом покійників. Щоправда, у даному випадку співвіднесеність розірвана нагадуванням Переплута і вогню-сварожича. Але в цілому, поза усяким сумнівом, сутність тексту пов'язана з нагадуванням культу померлих.

Наведені спостереження і дають підстави вважати, що упирі і берегині у "Слові св. Григорія..." називаються саме у зв'язку з таким культом предків, померлих. Якщо це так, то постає зрозумілою антитеза поклоніння упирам і берегиням до поклоніння роду і рожаницям: на думку книжника, від еллінів слов'яни навчилися поклонятися народжуваним богам, а до того поклонялись мерцям. Звідси, найімовірніше, і бере витоки та хронологізація, що її бачимо у пам'ятці. По-справжньому, це не періодизація, а ідейне протиставлення, затемнене численними переписками і редакціями джерела.

На завершення підкреслимо ту цікаву і принципово важливу обставину, що пам'ятка послідовно в усіх списках зберігає парну зіставленість жіночих і чоловічих персонажів. Ця ж зіставленість продовжуєть-

ся і в нагадуванні упирів і берегинь. Нічого подібного в інших пам'ятках антиязичницького циклу не спостерігається. Тому можна зробити висновок, що невідомий автор підійшов до свого повчання, маючи внутрішньо чітке і гармонійне уявлення: по-перше, язичницькі род і рожаниці — це бридкі і ганебні кумири, які протиставлені Богородиці та її сину Христу; по-друге, як уже сказано, такими доеллінськими кумирами у слов'ян були упирі та берегині. А те, що у автора пам'ятки "еллінстичному" рівню слов'янського язичництва відповідають фактично ті ж боги, що названі у пантеоні Володимира, ставить ще таке питання: а чи не є уявлення про еллінський вплив тогочасною християнською реакцією на релігійну реформу князя Володимира, про яку йдеться в літопису під 980 роком? Аналіз цього питання, імовірно, зможе пролити світло на те, чому список богів Початкового літопису тотожно повторюється в церковних антиязичницьких повчаннях.

¹ Срезневский И. Свидетельство Паисиевского сборника о языческих суевериях русских // Москвитянин. — 1851. — Ч.2, N5 (Часть 1). — С.60-61.

² Див.: Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

³ Срезневский И. Знач. праця. — С.61.

⁴ Там же. — С.57, 58; у прямих дужках наводяться уставки І.І.Срезневського.

⁵ Там же. — С.59.

⁶ Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Зап. Импер. Моск. археологического института. — М., 1913. — Т.18. — С.23-24.

⁷ Там же. — С.33.

⁸ Пор.: Гальковский Н. Знач. праця. — С.27. — Примітка 43.

⁹ Там же. — С.24.

¹⁰ Там же. — С.33.

¹¹ Там же. — С.24.

¹² Гальковский Н. Знач. праця. — С.1-13.

¹³ Там же. — С.16.